

Adam Czesław Dobroński

Uniwersytet w Białymstoku

Powiat ostrołęcki w guberni łomżyńskiej

Ostrołęcki County in Łomżyński Province

Gubernia łomżyńska nie doczekała się pełnej monografii, choć bez wątpienia na nią zasługuje. W tabelach statystycznych, obrazujących stan ekonomiczny, plasowała się z reguły na przedostatnim miejscu w Królestwie Polskim, wyprzedzając jedynie gubernię suwalską, a niekiedy i gubernię siedlecką. Szybko jednak – ostatecznie po odłączeniu w 1893 r. od guberni warszawskiej powiatu pułtuskiego - upodobniła się do autentycznego regionu, mając wyrazistą i położoną centralnie stolicę. Zygmunt Gloger użył nazwy Mazowsze Łomżyńskie. Częściej postrzegano ten region jako Mazowsze Północno -Wschodnie lub po prostu jako Łomżyńskie. W skład guberni łomżyńskiej wchodziły ostatecznie powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, mazowiecki (stolicą Wysokie Mazowieckie), ostrołęcki, ostrowski i szczuczyński.

Powiat ostrołęcki po 1866 r., po wyłączeniu z jego składu powiatu ostrowskiego, obejmował 11 gmin: Czerwin, Dylewo, Goworowo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki, Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn, Wach. Powiat ten rzeka Narew rozdzielała na tereny lewobrzeżne, zamieszkałe w większości przez drobną szlachtę i prawobrzeżne ze wsiami kurpiowskimi. Tereny kurpiowskie przeważały w sąsiednim powiecie kolneńskim, a znalazły się również w powiecie łomżyńskim i w sąsiedniej guberni płockiej (np. Baranowo). Nie można było w tej sytuacji postrzegać wówczas Ostrołęki jako centrum administracyjnego Kurpi, jednakże w powiecie tym leżały między innymi tradycyjne ośrodki Puszczaków: Dylewo, Kadzidło i Myszyniec. Nowogród był położony na lewym brzegu Narwi. Awans na bardzo ważny kurpiowski ośrodek kulturowy zawdzięczał późniejszej działalności Adama Chętnika.

Przeglądu gmin powiatu ostrołęckiego można dokonać, biorąc za podstawę materiał statystyczny z 1891 r.¹. Oceniam, że wiernie odtworzono w nim podstawowe dane: obszar, liczbę i nazwy jednostek osiedleńczych, liczbę mieszkańców. Można mieć wątpliwości odnośnie precyzji wydzielenia przybyszów (oni poświadczali rozwój danej miejscowości lub gminy) oraz osób wpisanych do ksiąg stałego pobytu ale nieobecnych (emigrantów, wychodźców). Dokładnie podawano stany

¹ *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta*, t. VI, cz. *Statistika nasielennych miest... Łomżinskaja gubernija*, Warszawa 1891.

liczbowe Żydów (wyznawców mojżeszowych) i nielicznych cudzoziemców (obywateli innych państw). Z pewnością w przybliżeniu tylko określano podział ziemi na: orną, łąki i lasy, a w ogóle pominięto między innymi nieużytki i ugory. Wartość domów szacowano na podstawie opłat składki za ubezpieczenie od pożarów, choć powszechną praktyką było jej zaniżanie. Zdarzało się też, że w tabelach łączono przynajmniej część danych (przykładem liczba osób) zamieszkałych we wsiach o tej samej nazwie, w rzeczywistości podzielonych na część chłopską i szlachecką oraz małych wsi chłopskich i dworów (folwarków).

Gmina Czerwin położona była na krańcach południowo-wschodnich powiatu ostrołęckiego i obejmowała częściowo wsie z byłej ziemi nurskiej (powiat ostrowski). Należała do gmin większych pod względem zaludnienia (7397 osób), miała w swym składzie 41 zróżnicowanych miejsc zamieszkania (jednostek osiedleńczych). Nieznacznie przeważały wsie drobnoszlacheckie (zaścianki), było ich 16, a ponadto podano 7 wsi mieszanych z gospodarstwami chłopskimi i szlacheckimi. Wykazano ponadto 11 wsi chłopskich, folwarków 5 (Brzeźno, Buczyn, Czerwin, Grodzisk, Stylągi), jedną osadę fabryczną bez gospodarzy rolnych (Gucin) i jedną osadę miejską, miasteczko (Czerwin). Pod względem wielkości zaludnienia kolejność miejscowości mających ponad dwustu mieszkańców była następująca: Suchcice (604, rodziny chłopskie i szlacheckie²), Laski (574, chłopi), Brzeźno (468, wieś i folwark), Malinowo Nowe (430, chłopi), Grodzisk (388, wieś i folwark), Dzwonek (295, szlachta i chłopi), Jarnuty (268, szlachta), Malinowo Stare (260, chłopi), Seroczyn (255, chłopi), Cisk (250, szlachta), Stylągi (248, wieś i folwark), Gocły (237, szlachta i chłopi), Nogawki (221, szlachta), Czerwin (osada 207 i folwark 124).

Średnio w zaścianku w tej gminie mieszkało 118 asanów; wskaźnik ten dla wsi chłopskich był wyraźnie wyższy (średnio 264)³. We wsiach mieszanych mieszkało średnio 234 chłopów i asanów. Osada Czerwin ustępowała wielkością innym osadom miejskich w pow. ostrołęckim, wśród jej mieszkańców Żydzi stanowili 74% (153 osoby), a chrześcijanie napływowi 18%. Znaczną obecność wyznawców mojżeszowych potwierdzono jeszcze we wsi Suchcice (31 osób), a cudzoziemców w Grodzisku i Gucinie. W Czerwinie stał kościół, władze ulokowały tu urząd gminny oraz sąd i stację pocztową, obsługujące ludność kilku okolicznych gmin. Wyjątkowo w omawianej gminie prowadzono dwie szkoły (Czerwin, Suchcice). Pracowały również dwie cegielnie (Czerwin i Grodzisk), cukrownia (Gucin) oraz wiatraki-młyny (Brzeźno, Grodzisk, Laski). Dobrze o gminie świadczyła największa w powiecie (poza Ostrołęką) liczba murowanych domów mieszkalnych (38, głównie w Czerwinie i Grodzisku). W całej gminie wykazano łącznie 851 domów mieszkalnych, w tym 38 kamiennych i jeden z gliny. Ich przeciętna szaco-

² W przypadki wsi mieszanych w pierwszej kolejności podają społeczność, która przeważała, posiadała więcej gospodarstw.

³ Wskaźnik wyliczony tylko dla 8 wsi, w pozostałych podano łącznie liczbę mieszkańców folwarku i pobliskiej wsi.

wana wartość wynosiła 283 rb. Więcej również niż w innych gminach uruchomiono tu szynków (Czerwin, Grodzisk, Laski, Skarżyn, Sucheice). Przez teren gminy przebiegały trzy drogi prowadzące w kierunku: Łomży, Ostrołęki, Ostrowi, Różana i Wyszkowa, a w 1893 r. Gucin zyskał stację kolejową na linii Małkinia – Ostrow – Ostrołęka.

W kurpiowskiej **gminie Dylewo** znajdowały się 22 wsie chłopskie i folwark Dylewo-Dwór z 18 mieszkańcami oraz z jedynym budynkiem murowanym wartości 3,1 tys. rb. Wśród 6207 mieszkańców gminy (niewiele ponad średnią w całym powiecie) byli liczni wyznawcy mojżeszowi (111 osób), skupieni głównie w Kadzidle (80 osób, 8,4%, tu i 3 cudzoziemców). Zadziwia, że 15 Żydów mieszkało we wsi Czarnotrzew nad rzeką Omulew⁴. Obecność powyżej dwustu osób odnotowano we wsiach: Kadzidło (956), Obierwia (740, tu i dom mieszkalny z gliny), Dylewo Stare (593), Olszewka (452), Chudek (416), Gleba (387), Piaseczna (344), Czarnotrzew (331), Dylewo Nowe (325), Jeglijowiec (286), Szafarnia (245), Kuczyńskie (206). Z kolei do najmniejszych wsi zaliczono: Pogórze (14 osób), Siarki (34), Karaska (39) i Kamieniowizna (45) – oddzielnie podaną. Pod względem wielkości obszaru gmina plasowała się na trzeci miejscu w powiecie (11,7 tys. ha).

Urząd gminny znajdował się w Dylewie, ale kościół, sąd gminny i szkoła w Kadzidle, a dwa młyny wodne pracowały we wsi Chudek. Szynki były w Dylewie i Kadzidle, a najbliższa poczta znajdowała się w Ostrołęce. Gmina ta miała sprzyjające warunki do hodowli, bo łąki stanowiły 23% całej powierzchni, za to lasy zaledwie 1,2%. Średnią wartość domu mieszkalnego oszacowano na 307 rb., w tym w Kadzidle na 551 rb., a w Dylewie Starym i Nowym na 379 rb. Wyczuwano rywalizację między obu miejscowościami, wygrywaną przez Kadzidło położone w połowie drogi między Ostrołęką i Myszyniec. Natomiast Dylewo korzystało kontaktów ze stolicą powiatu, szybciej docierały tu nowe inicjatywy społeczne, które ujawnią się zwłaszcza w latach 1905-1907⁵. Charakterystyczne, że nie wymieniono w ogóle w gminie gospodarstw chłopskich zakupionych z parcelacji.

Gmina Goworowo, chociaż nieduża pod względem powierzchni i liczby ludności (5644 osób), wyróżniała się pod względem struktury własności rolnej. W jej granicach pozostawało 29 miejsc zamieszkania, a wśród nich: osada miejska Goworowo, aż 11 folwarków (Czernie, Goworowo-Probostwo – już rozkupiony, Góry, Grodzisk, Jemieliste, Kobylin, Pokrzywnica, Ponikiew Duża, Ponikiew Mała, Rębisze-Działy, Zambrzyce), 15 wsi chłopskich i jedna mała osada chłopska (Rabędy) oraz jedna wieś mieszana chłopska i drobnoszlachecka (Kaczka). Folwarki przeżywały trudny okres, co nie powinno dziwić wobec trwania światowego kryzysu rolnego i wcześniejszych restrykcji carskich. Niektóre majątki nadal zmuszone były przeznaczać na sprzedaż w pierwszej kolejności lasy (zostało ich już niewiele), a następnie również grunty rolne. W 1891 r. powierzchnia folwarków w omawianej gminie wynosiła: Jemieliste – 592 ha, Góry – 550 ha, Ponikiew Mała

⁴ Czyżby pozostali po istniejącej w XVII w. „hucie” rudy żelaznej.

⁵ Patrz: S. Pajka, *Dylewo dawniej i dziś*, Dylewo 2012, s. 31-33.

– 502 ha, Rębisze-Działy – 417 ha, Zambrzyce – 366 ha, Ponikiew Duża – 354 ha, Grodzisk – 272 ha, Pokrzywnica – 206 ha, Goworowo-Probostwo – 172 ha, Kobylin – 86 ha. Trzy ostatnie właściwie nie powinny być zaliczane do wielkiej własności. Wsie ustępowały pod względem wielkości zaludnienia wsiom z innych gmin. Największa z nich - Lipianka liczyła 335 osób (chłopi, podobnie jak i w pozostałych wsiach), a ponad dwustu mieszkańców żyło jeszcze we wsiach: Żabin (334), Ponikiew Duża (296) i Ponikiew Mała (280), Pokrzywnica (248), Kobylin (206, wieś i folwark) oraz Rębisze-Działy (206). Łącznie 61% powierzchni gminy stanowiły grunty orne, a wśród 561 domów mieszkalnych osiem zaliczono do murowanych i te stały jedynie w niektórych folwarkach. Gmina goworowska kulturowo odróżniała się od sąsiednich z przewagą gospodarstw kurpiowskich lub drobno-szlacheckich⁶.

W osadzie Goworowo wykazano w 1891 r. 1960 mieszkańców, w tym 1846 Żydów (ponad 94%), 14 niestałych mieszkańców i 4 cudzoziemców. Ponadto 19 wyznawców mojżeszowych mieszkało we wsi Jemieliste, a 18 we wsi Rębisze-Działy; w całej gminie było 1883 Żydów, goworowianie zajmowali sto domów drewnianych, a średnią wartość jednego domu oszacowano na około 650 rb. Oprócz kościoła, urzędu gminnego i szkoły podano istnienie w osadzie 6 szynków oraz dużo, bo 29 sklepików i kramów. Odbywało się tu także sześć jarmarków rocznie. Najbliższa poczta znajdowała się w Różanie (powiat makowski), a sąd gminny w osadzie Czerwin. We wsi Goworowie-Probostwo pracowały zakład skórzany i cegielna, natomiast we wsi Grodzisk na klientów czekał szynk.

W kurpiowskiej **gminie Myszyniec** wymieniono najmniej, bo tylko 15 jednostek osiedleńczych, w tym osadę Myszyniec i 13 wsi chłopskich; nie występowały tu folwarki. A jednocześnie była to gmina bardzo rozległa: 12,3 tys. ha, drugie miejsce w powiecie. W osadzie mieszkało 3207 osób, czyli jedna trzecia mieszkańców gminy, a po dodaniu Myszyńca Starego wskaźnik ten wzrastał do 44%. Wyznawcy mojżeszowi (1859 osób) w stolicy gminy stanowili 58%, co nie dziwi, gdy przejrzy się wykaz instytucji i zakładów w osadzie. Poza kościołem były to: urząd gminny, szkoła, poczta, browar i zakład wyrobu lin, trzy wytwórnie masła i serów, trzy wiatraki, fabryczka świec z łoju, aż 46 sklepików, 28 szynków i punkty sprzedaży napojów. Rocznie odbywało się w Myszyńcu sześć jarmarków, znaczny ruch panował na szosach biegnących z Ostrołęki i Łomży w kierunku Szczytna. Był to bardzo ważny węzeł komunikacyjny wyprowadzający na Prusy Wschodnie i skupiający liczne drogi biegnące równolegle (rokady) wzdłuż granicy. Średnia wartość domu mieszkalnego w Myszyńcu (189, w tym trzy murowane) wynosiła według szacunków ubezpieczeniowych około 655 rb. (podobnie jak w Goworowie), a w całej gminie (1040) około 390 rb.

⁶ Emocjonalnie i dużo pisał o Goworowszczyźnie Henryk Syska, a najbliższe były mu wątki kurpiowskie i to zarówno powiązane z Puszcza Zieloną, jak i Białą. Goworowo leżało bliżej tej drugiej.

Kolejność wiosek z tej gminy pod względem zaludnienia wyglądała następująco: Dąbrowy (1365 osób), Wolkowe (1244), Myszyniec Stary (1009), Pełty (864), Krysiaki (485), Niedźwiedz (383), Świdwiborek (325), Cyk (294), Cięck (274). W całej gminie Myszyniec mieszkało 9670 osób, we wioskach nie było ani jednego Żyda, cudzoziemca i osoby niewpisanej do ksiąg stałego pobytu. Nie było również niemal lasów, ale pola orne stanowiły tylko połowę (51%) ogółu powierzchni. Sprawy sądowe I instancji rozstrzygano w Kadzidle, do którego z najdalej odległej wioski (Antonia) trzeba było przebyć 31 km. Należało zbadać, na ile w tej sytuacji Myszyniec oddziaływał na tok życia, zwłaszcza w bardziej oddalonych wioskach.

Gmina Nakły, najmniejsza w pow. ostrołęckim z 2306 mieszkańcami, zaliczała się do terenów szlacheckich. Zaścianków było tu 18, wsi chłopskich tylko trzy i trzy folwarki (Grabowo, Kordowo, Nożewo) oraz dwie małe osady wiejskie; razem 26 jednostek osiedleńczych. Tylko stolica gminy mogła się wykazać liczbą ludności powyżej dwustu osób. Dokładnie 293 osoby mieszkały tu w 30 gospodarstwach, nie było w ogóle Żydów i przybyszów chrześcijan, mimo że wieś leżała przy Trakcie Kowieńskim. Typowe zaścianki liczyły poniżej stu mieszkańców, wyróżniały się jeszcze: Białobrzeg Dalszy (198 osób) i Białobrzeg Bliższy (176) oraz Stepna Stara (144). Najbardziej rozkrzewiła się okolica szlachecka Żebry (Grzymki, Konczany, Ostrowy, Pieczyska, Sławki, Wierzchlas, Stara Wieś, Żabin). Tych osiem zaścianków zamieszkiwało 601 osób, czyli średnio 75 asanów (z dziećmi) w każdej wsi szlacheckiej. Każde zaś z 91 gospodarstw w okolicy Żebry miało 11,5 ha obszaru. W najmniejszym zaścianku Żebry-Konczany w czterech gospodarstwach mieszkało 30 osób gospodarujących na 100 hektarach, ale obrabiających tylko 23 ha ziemi ornej i korzystających z 10,6 ha łąk. Średnia wartość każdego z ich domów mieszkalnych została oszacowana na zaledwie 115 rb.⁷

Podobnie było w całej gminie Nakły. Przeciętnie w jednej miejscowości mieszkały 43-44 osoby, a średnia liczba gospodarstw wynosiła nieco ponad 11. W dodatku ziemia orna stanowiła tylko 48% ogółu powierzchni gminy, a lasów było więcej niż łąk. O ile jednak w dwóch wioskach chłopskich na jedno gospodarstwo przypadało 2,5 ha ziemi, to w zaściankach w całej gminie sytuacja wyglądała znacznie lepiej, bo wskaźnik ten wynosił 9,5 ha ziemi. Odmiennie prezentowały się zabudowania, bo średnia wartość domów mieszkalnych w zaściankach wynosiła 76 rb, a we wsiach chłopskich 145 rb. W samych Nakłach stało 31 domów mieszkalnych, a ich średnią szacunkową wartość określono na 80 rb., podczas gdy w chłop-

⁷ Wchodzę w te szczegółowe wyliczenia, odwołując się do polemiki o kondycji drobnej szlachty i chłopów w Królestwie Polskim, przede wszystkim w guberni łomżyńskiej. Najczęściej porównywano właśnie wielkość gospodarstw, warunki życia w rodzinie i sposób gospodarowania, stosunek do edukacji dzieci, a także cechy charakteru, relacje sąsiedzkie, obyczaje i stosunek do tradycji, aktywność na forum gminy, przejawy patriotyzmu. W ośrodku białostockim dyskusję rozpoczęła sesja naukowa o drobnej szlachcie, odbyta w Filii UW w 1977 r. Materiały zostały ogłoszone na Uniwersytecie Warszawskim Filia w Białymstoku- „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Uniwersytetu Warszawskiego”. Filia w Białymstoku, T. 4, z. 19 (1977), dział H – Prace historyczne, Białystok 1977, s. 173-332.

skim Nozewie było to 244 rb. Osobliwość stanowiła dwudomowa osada Olszewo zamieszkała wyłącznie przez wyznawców mojżeszowych. W podostrołęckiej gminie Nakły nie było szkoły, a wodne młyny pracowały w Białobrzegu Dalszym, Krukach i Olszewie.

Kurpiowska **gmina Nasiadki** zaliczała się do średnich w powiecie ostrołęckim, liczyła 5863 mieszkańców, w tym tylko 12 Żydów. W jej składzie znajdowały się wyłącznie wsie określone w oficjalnej statystyce jako chłopskie, a 16 z 23 było zamieszkałych przez ponad dwieście osób. Oto ich wykaz: Łęg Starościński nad Rozogą (521), Golanka (380), Dąbrówka (357), Kurpiewskie (356), Lelis (334) Grale (332), Szkwa (323), Nasiadki (322), Jazgarka (313), Brzozówka (304), Płoszyce (272) Krobia (270), Tatary (264), Długi Kąt (251), Durlasy (227), Klimki (227), Gibalki (220). Cechą charakterystyczną gminy był brak wyraźnego centrum, urząd znajdował się w Nasiadkach, do najbliższego sądu i stacji pocztowej trzeba było udawać się do Ostrołęki, kościół stał w Dąbrówce, a szkoła we wsi Szafarczyńska, która miała tylko 154 mieszkańców. Proporcje między ziemiami ornymi a łąkami wynosiły jak niespełna sześć do ponad czterech, a 795 domów mieszkalnych oszacowano na ponad 171 tys. rb. (średnia 215 rb.).

Uproszczone dane statystyczne z 1891 r. nie napawały optymizmem. Kurpie Zielone pozostały w guberni łomżyńskiej terenami słabego rolnictwa, bez kapitałów na modernizację gospodarki i szans na rozbudowę infrastruktury społecznej. Rosyjskie koła wojskowe były zainteresowane utrzymaniem pustki osadniczej i komunikacyjnej na pogranicznym Ponarwiu. Łomża więcej uwagi zwracała na powiaty między Narwią a Bugiem, z czego skorzystała między innymi Ostrów, która wybiła się na drugie miejsce w guberni. Ostrołęka zaczęła się szybciej rozwijać dopiero od przełomu XIX i XX w., a osady w tym powiecie wegetowały zdominowane przez biedną ludność żydowską. Kontrowersyjnie oceniano nasiloną emigrację Kurpiów za „wielką wodę”, na początku lat osiemdziesiątych nastąpiły lata klęsk żywiołowych. Mieszkańcy Zagajnicy w poszukiwaniu środków do przetrwania docierali aż do Warszawy, co zaowocowało „odkryciem Kurpi”⁸.

Gmina Piski była zdominowana przez osadnictwo drobnoszlacheckie. Wśród 30 jednostek osiedleńczych znajdowało się 19 zaścianków oraz 7 wsi zamieszkałych wspólnie przez asanów i chłopów. Były także dwie wsie chłopskie, folwark Mieczki-Ziemaki. Same Piski określono jako wieś mieszaną z 17 gospodarstwami szlacheckimi i 6 chłopskimi oraz z 46 wyznawcami mojżeszowymi. Były one korzystnie położone na skrzyżowaniu kilku dróg, posiadały: urząd gminny, kościół, szkołę i szynk. Poczta i najbliższy sąd gminny znajdowały się w Czyżewie, a wiatraki pracowały we wsiach: Choromany-Witnice, Mieczki-Poziemaki, Piski i Tyszyki-Nadbory. Była to gmina o średniej powierzchni, prawie bez łąk, zamieszkała przez tylko 3066 osób (przedostatnie miejsce w powiecie). Jak i inne gminy szla-

⁸ Pisał o tym J. Kijowski w: *Dzieje Lelisa i okolic*, Lelis 2011, rozdz. IV. Efekty „odkrycia” zaznaczają się mocniej w następnym dziesięcioleciu.

checkie miała nisko oszacowaną zabudowę, bo przy 395 domach mieszkalnych (w tym dwa murowane), średnia ich wartość wynosiła około 85 rb.

Najwięcej osób mieszkało w tej gminie we wsiach: Sokołowo (212, chłopi), Piski (208, szlachta i chłopi), Tyszki-Andrzejki (ob. Andrzejki-Tyszki, 226, szlachta). Rozległością wyróżniały się okolice szlacheckie: Tyszki (Andrzejki, Ciągaczki, Gostery, Nadbory, Piotrowo, Pomian), Milewo (Łosie, Tosie, Wielkie) i Mieczki (Abramy, Poziemaki, Ziemaki). Wszystkich wyznawców mojżeszowych wykazano 88 i to w kilku zaściankach. We wszystkich wsiach szlacheckich Żydzi podejmowali się roli pośredników, a ponadto prowadzili, bez względu na charakter zasiedlenia, handel obwoźny i wyręczali niekiedy rzemieślników. Folwark Mieczki-Ziemaki liczył 244 ha, w tym 59 ha lasów.

Wyjątkowe miejsce w powiecie ostrołęckim zajmowała **gmina Rzekuń**. Była ona jedną z większych obszarowo (10,9 tys. ha), natomiast niezbyt gęsto zaludnioną, na co wpływ miały i lasy zajmujące 23% powierzchni. Wśród 5720 mieszkańców (poniżej średniej) było 277 Żydów, najwięcej we wsiach: Laskowiec 49, Ołdaki 40, Rzekuń 39 i Susk 34 oraz 27 osób przybyłych z zewnątrz. Gminę tę cechowała bardzo różnorodna struktura osiedleńcza: 16 wsi chłopskich, 10 folwarków (Borawe, Dzbenin, Drwęcz – rozkupiony, Ławy, Omulew – majorat, Przytuły, Rozwory, Rzekuń, Susk, Czarnowiec), 4 wsie szlacheckie, 3 wsie mieszane z gospodarstwami szlacheckimi i chłopskimi oraz 3 małe osady wiejskie; razem 36 jednostek. Do największych należały: Borawe (589, chłopi), Susk (491, chłopi), Rzekuń (383, chłopi i szlachta), Laskowiec (331, szlachta i chłopi), Przytuły (290, chłopi), Kaczyny-Stara Wieś (280, szlachta), Ławy (266, chłopi), Rzekuń folwark (260, fornale i służba, głównie chłopi), Nowa Wieś (239 chłopi i szlachta), Rozwory (216, chłopi), Kamianka (215, chłopi), Daniszewo (202, chłopi). Folwarki miały zróżnicowaną powierzchnię – od 67 ha (Omulew) do 790 ha (Susk), a przeciętna wielkość przekraczała 500 ha.

Przez Rzekuń przebiegała szosa z Ostrowi do Ostrołęki, nie było jeszcze linii kolejowej. We wsi wykazano 40 gospodarstw chłopskich i 5 drobnej szlachty, a w pobliżu znajdował się folwark; łącznie we wsi i folwarku mieszkało 643 osób, co przekładało się na pierwsze miejsce w gminie. Podobnie do wsi Susk można było dodać 69 osób zamieszkałych w pobliskim folwarku, który znany był z krzewienia postępu w gospodarowaniu. Wyjątkowo dużo było w omawianej gminie zakupionych gospodarstw (folwark Rzekuń, Zabiele, Daniszewo i Drwęcz), co poświadczało rosnącą atrakcyjność tych terenów. Mimo domieszki asanów średnia wysokość domów mieszkalnych została oszacowana na 386 rb., kilkakrotnie wyżej niż w gminach uboższych. Był w Rzekuniu kościół i szynk, natomiast wciąż brakowało szkoły⁹. Sąd i poczta funkcjonowały w pobliskiej Ostrołęce.

⁹ Szkołę otwarto w 1893 r., a w 1898 r. odnotowano szkołę gminną Rzekuń we wsi Korczaki.- W. Jemielity. *Szkoły powszechnie w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795-1939*, Ostrołęka 1991, s. 30.

Jedną z mniejszych była **gmina Szczawin**: 10,3 tys. ha powierzchni, w tym więcej lasów niż pól ornych i 4891 mieszkańców, przedostatnie miejsce w powiecie ostrołęckim. Podano w analizowanym spisie Warszawskiego Komitetu Statystycznego 30 miejsc zamieszkania w tej gminie, w tym 21 wsi chłopskich, jedna szlachecka (Chełsty) i jedna z gospodarstwami szlacheckimi oraz chłopskimi (Kunin) oraz 5 folwarków (Borki, Czarnowo, Dzbądzek – rozkupiony, Rębisze, Szczawin) i dwie osady dworskie (Gogol, Wygoda). Z nich powyżej dwustu mieszkańców miały w 1891 r.: Jawory (556, chłopi), Kunin (445, szlachta i chłopi), Kruszewo (420, chłopi), Ludwinowo (343, chłopi), Szczawin (336, chłopi), Daniłowo (324, chłopi), Chełsty Szlacheckie (232), Wólka Kunińska (207, chłopi). Jest to obraz nieco mylący, bo obok wymienionej wsi mieszanej Kunin istniała wieś chłopska o tej samej nazwie, a obie liczyły razem 627 osób, czyli najwięcej w gminie. Przy niektórych wsiach chłopskich (przykładem Borki, Czarnowo, Szczawin) trwały folwarki, ale o niedużej zazwyczaj liczbie mieszkańców. Wyróżniał się jedynie Szczawin z 60 mieszkańcami i 11 obiektami mieszkalnymi (w tym 5 murowanych) o wartości 12,7 tys. rb.

Szczawin służył z pałacu wzniesionego na początku XIX w. wg projektu Adama Idźkowskiego znanego z licznych, różnorodnych dzieł architektonicznych w Warszawie. Poważaniem cieszyli się właściciele Szczawina – Glinkowie. Może władze rosyjskie nie zadbały o Szczawin jako siedzibę władz gminnych, ponieważ brakowało tu szkoły, najbliższa poczta znajdowała się w Ostrołęce (18 km), a sąd gminny w Czerwinie. Blisko było natomiast do miasteczka Goworowo, które stanowiło centrum handlowe i rzemieślnicze dla obu gmin. We wsi Szczawin mieszkało również 16 wyznawców mojżeszowych (w całej gminie 121), a na folwarku przebywały cztery osoby niebędące poddanymi cara. Folwark ten miał nietypową strukturę ziem, bo aż 89% jego powierzchni stanowiły lasy, 7,7% ziemie orne i 2% łąki. W gminie szczawińskiej wykazano 566 domów mieszkalnych o szacunkowej średniej wartości 317 rb.

Gmina Troszyn miała najwięcej, bo 46 jednostek osiedleńczych. Przeważały zaścianki drobnej szlachty (26), ale cechą charakterystyczną stanowiły istniejące obok zaścianków wsie chłopskie o tej samej nazwie (Budne, Janki Młode, Kleczkowo, Łączyn, Trzaski, Troszyn, Zamość). W Troszynie wyszczególniono: 52 gospodarstwa chłopskie nadzielone i 25 zakupionych, 10 gospodarstw drobnoszlacheckich i 6 dworskich oraz innych¹⁰. W całej gminie podano jeszcze 17 wsi chłopskich, dwa folwarki (Przeczeki, Radgoszcz) i jedną wieś mieszaną z gospodarstwami szlacheckimi i chłopskimi. Porównanie gospodarstw szlacheckich i chłopskich potwierdza, że te pierwsze miały większą powierzchnię (średnia 14,8 ha) od chłopskich (średnia 6,1 ha). Małe były zwłaszcza gospodarstwa kupione przez chłopów w trakcie parcelacji folwarków. Jednakże potwierdziło się i w tym przy-

¹⁰ Wieś z poł. XV w., rycerska a następnie szlachecka, z parafii pochodziło kilka znanych osobistości, w tym Jan Zamoyski (ur. we wsi Zamość), metropolita lwowski w latach 1604-1614.

padku, że domy mieszkalne chłopskie zostały wyżej oszacowane niż drobnoszlacheckie. Średnia wartość wszystkich 786 domów (w tym sześciu murowanych) wynosiła 251 rb.

Najwięcej osób mieszkało we wsiach: Łączyn (764, chłopi i szlachta), Troszyn (705, chłopi i szlachta), Kleczkowo (640, szlachta i chłopi), Janki Młode (307, chłopi i szlachta), Zamość (284, szlachta), Choromany (282, szlachta), Opęchowo (274, szlachta), Grucele (272, chłopi), Budne (262, chłopi i szlachta), Chrostowo (262, szlachta), Trzaski (256, chłopi i szlachta), Dąbek-Podkowa (214, szlachta), Razem mieszkało w gminie 6588 osób, w tym 289 wyznawców mojżeszowych (w Kleczkowie 86, w Łączynie 63 i w Troszynie 50). Odnotowano również obecność 11 cudzoziemców. W Troszynie był urząd gminny i szkoła, kościoły stały w Kleczkowie i Troszynie, a wiatraki we wsiach: Chrostowo, Kleczkowo, Łączyn, Radgoszcz i Troszyn. W Kleczkowie i Troszynie otwarto szynki. Do sądu i na pocztę trzeba było wędrować do Ostrołęki, nawet 26 km.

Gmina Wach przewodziła w powiecie ostrołęckim pod względem wielkości powierzchni (14,4 tys. ha), miała też najwięcej łąk (5,1 tys. ha), a mniej od nich było pól ornych i prawie w ogóle nie rosły tu lasy. Przy tak wielkim obszarze odnotowano jedynie 25 miejsc zamieszkania (średnia we wszystkich gminach 29) i były to wyłącznie wsie chłopskie, były skarbowe. Łącznie w trakcie wykonywania spisu przebywało w gminie 8628 osób. Więcej mieszkało tylko w sąsiedniej gminie Myszyniec, a o prymacie zdecydowała tamtejsza osada. Podobnie jak i w innych gminach kurpiowskich potwierdzono tu brak skupisk wyznawców mojżeszowych. Odnotowano tylko obecność siedmiu Żydów wobec średniej 101 we wszystkich wsiach powiatu ostrołęckiego, a średnio 1286 w osadach Czerwin, Myszyniec i Goworowo. Najwięcej osób mieszkało we wsiach: Surowe (1065), Wykrot (973), Wach (812), Wydmusy (684), Zalesie (552), Zawady (521), Olszyny (483), Bandysie (468), Zdunek (389), Długie (378), Czarnia (358), Kopaczyska (291), Ruchaje (284), Biały Lasek i Klimek (256), Brzozowy Kąt (239), Charciabałda (232), Drężek (218)¹¹.

Wszystkie 1080 gospodarstw chłopskich w gminie Wach zaliczono do nadzielonych, brakowało natomiast gospodarstw zakupionych po uwłaszczeniu. Właściwie wsie (takie określenie widnieje w spisie) Budy-Czarnia (obecnie przysiółek wsi Charciabałda) i Dunaj uznać należy za wydzielone pojedyncze gospodarstwa. Domów mieszkalnych w całej gminie, wyłącznie drewnianych, było 1080, średnia ich wartość została oszacowana na 276 rb. Wyróżniała się wieś Surowe, gdzie nawet mieszkało dwóch cudzoziemców, natomiast szkoła przyjmowała uczniów w gminnej wsi Wach. Poczta znajdowała się w Myszyńcu, a najbliższy sąd gminny w Kadzidle. W 1899 r. powstała parafia samodzielna Czarnia, wydzielona z parafii Myszyniec.

¹¹ Od 1931 r. gmin Wach zmieniła nazwę na gmina Czarnia, a w 1952 r. nazwę wsi Ruchaje zmieniono na Rutkowo.

Do dalszej charakterystyki powiatu ostrołęckiego, a zwłaszcza porównań z całą gubernią, postanowiłem wykorzystać fragmenty artykułu prof. Juliusza Łukasiewicza: *Przemiany ekonomiczne w gub. łomżyńskiej w latach 1870-1904*. Niepublikowany nigdzie maszynopis opatrzony tym tytułem, otrzymałem od autora, który po 1973 r. kierował seminarium doktoranckim przy Łomżyńskim Towarzystwie Naukowym im. Wagów¹².

Gubernia łomżyńska została utworzona w 1866 r. z ziem należących wcześniej do guberni augustowskiej i płockiej. Łączna powierzchnia guberni wynosiła początkowo 11 303 km², a po odłączeniu powiatu pułtuskiego – 9845 km². „Pod względem użytkowania ziemi gubernia łomżyńska posiadała dość specyficzny charakter. Miała najniższy w Królestwie Polskim odsetek gruntów ornych, natomiast najwyższy łąk i pastwisk, stosunkowo bardzo dużo było w tej guberni lasów i nieużytków¹³. Szczególnie mało było ziemi ornej w północnej części guberni, w powiatach: szczuczyńskim, kolnieńskim i ostrołęckim, gdzie nie obejmowała ona nawet 40% ogólnego obszaru, natomiast stosunkowo najwięcej w powiecie wysokomazowieckim i odłączonym później powiecie pułtuskim. Największy obszar zajmowały lasy w powiecie ostrowskim (Puszcza Biała), ostrołęckim i kolnieńskim (Puszcza Myszyniecka). Powiaty ostrołęcki i szczuczyński posiadały największy w Królestwie Polskim odsetek łąk i pastwisk¹⁴.

Niski stopień zagospodarowania ziemi potęgowała duża ilość gruntów leżąca corocznie ugorom. Jeszcze w latach 80. blisko 30% ziemi ugorowało, leżało odłogiem. W Królestwie Polskim większy odsetek ugorów był tylko w guberni suwalskiej. Oznaczało to, że na zdecydowanej większości ziemi ornej (na ok. 75%) nadal stosowano trójpolówkę ugorową, przy czym system ten był szczególnie rozpowszechniony w majątkach szlacheckich (jak nigdzie w całym Królestwie). System płodozmienny (płodozmianowy) właściwie nie był znany, natomiast w wielu regionach o przewadze drobnych gospodarstw stosowano trójpolówkę bezugorową (na ugorach sadzono ziemniaki) – tak było w powiecie kolnieńskim i ostrołęckim. Pod względem terytorialnym stara trójpolówka ugorowa dominowała prawie bez wyjątków w powiatach łomżyńskim i wysokomazowieckim¹⁵.

¹² Wcześniej opiekę sprawował prof. Stanisław Herbst, który zachęcił mnie do uczestnictwa w tym seminarium. S. Herbst był promotorem mojej pracy doktorskiej, obronionej w 1972 r. W Łomży doktorat przygotował Henryk Maćkowiak i obronił go na UW.

¹³ Po tym akapicie autor zamieścił tabelę ze wskaźnikami użytkowania ziemi w północnych guberniach Królestwa Polskiego w 1887 r. Uwzględnił gubernie: łomżyńską, suwalską, siedlecką, płocką i warszawską.

¹⁴ Tab. z wskaźnikami użytkowania w 1887 r. ziemi w poszczególnych powiatach guberni łomżyńskiej. W odłączonym powiecie pułtuskim ziemia orna zajmowała 56,5% powierzchni, łąki i pastwiska 13,5%, lasy 22,5%. W powiecie ostrołęckim najmniej korzystna sytuacja panowała w gminach kurpiowskich.

¹⁵ Tab. *System uprawy roli w powiatach gub. łomżyńskiej w 1887 r.* W powiecie ostrołęckim w systemach bezugorowych pozostawało aż 34,5% ziemi ornej (w całej guberni

Uprawiano głównie zboże i ziemniaki – i to w jeszcze większym stopniu niż na terenie innych części Królestwa. Zboża obejmowały w latach 80. XIX w. w tej guberni blisko 75% całego obszaru zasianego, gdy w całym Królestwie 71%. Ziemniaki sadzono na 17% powierzchni, w całym Królestwie tylko 14%. Inne uprawy obejmowały 8,5% obszaru zasianego, gdy w przekroju całego Królestwa 14,5%. W trzech północnych powiatach guberni odsetek powierzchni zasianej zajętej przez ziemniaki wynosił około 20%. Zboża w latach 1883/92 stanowiły przeciętnie: pszenica 12,7%, żyta 48,3%, jęczmień 9,9%, owies 21,1%, tatarska 7,1%, proso 0,9% (w Królestwie uprawa pszenicy i jęczmienia zajmowała wówczas 24,7%). Uprawa pszenicy była najbardziej rozpowszechniona w powiatach wysokomazowieckim i pułuskim. Charakterystyczne są znacznie rozmiary uprawy małego wydatnego tatarskiego¹⁶. Natomiast w bardzo małym stopniu uprawiano rośliny paszowe i przemysłowe¹⁷.

Podstawą życia wszystkich prawie mieszkańców guberni łomżyńskiej było rolnictwo, dlatego też koniunktura panująca w rolnictwie była decydującym czynnikiem wszelkich przemian ekonomicznych. Dominującym faktem w tej dziedzinie był długotrwały kryzys agrarny, który miał miejsce w Królestwie Polskim w latach 1884-1896. Stąd też w omawianym okresie można wyróżnić trzy podokresy: przed, w czasie i po kryzysie agrarnym¹⁸.

J. Łukasiewicz odpowiedział na ważne pytanie o skutki kryzysu agrarnego w rolnictwie w guberni łomżyńskiej. *Przed długotrwałym kryzysem agrarnym rolnictwo gub. łomżyńskiej rozwijało się szybko i prawidłowo. Przeciętny obszar uprawy zbóż w latach 1881/85 był większy niż w latach 1867/71 o 21%. Najszybciej wzrastał areal zasiewu zbóż najcenniejszych – pszenicy o 41%, jęczmienia o 53%, gdy obszar uprawy żyta zwiększył się o 12%, owsa o 7%. Doprowadziło to*

24,1%). Przodowali pod tym względem chłopcy (Kurpie), bo ci mieli mniejsze gospodarstwa niż drobna szlachta. Ziemniaki stały się pożywieniem biedoty.

¹⁶ Tatarska jest obecnie uważana za chwast zbożowy, rodzaj gryki. Opuściłem wyliczenia upraw tatarskiej, popularnej zwłaszcza w powiatach kolneńskim i ostrołęckim, ze względu na słabszą jakość gleb i gorsze nawożenie.

¹⁷ Autor kolejne akapity poświęcił omówieniu warunków transportowych i komunikacyjnych oraz strukturze społecznej ludności, na co zwracałem uwagę w swoim tekście. Zaskakiwał wysoki wskaźnik szlaków kolejowych, ale poza Koleją Warszawsko-Petersburską i małym fragmentem Kolei Brzesko-Grajewskiej były to linie zbudowane dla potrzeb wojska, czego doświadczył i powiat ostrołęcki. Skład ludności rzutował na strukturę własności ziemskiej, do drobnej szlachty w całej guberni łomżyńskiej w 1894 r. należało 33,2% ziemi, do chłopów 28,9%, do wielkiej własności (dworów) 21,9%, do skarbu państwa (tu i dobra skonfiskowane po obu powstaniach) – 12,3%.

¹⁸ Autor omówił ceny zbóż w guberni łomżyńskiej i w Królestwie Polskim oraz wywóz zbóż (kolejowy bilans zbożowy) i zwierząt hodowlanych. „Począwszy od 1889 r. gub. łomżyńska przestaje być eksporterem zboża (...), od 1895 r. całkowity przewrót zostaje dokonany, gubernia łomżyńska ma zdecydowanie ujemny bilans zbóż i wyrobów zbożowych”. Do garnizonów, także ostrołęckiego, dowożono z Rosji mąkę, natomiast przez komory celne Wincenta i Dąbrowy wywożono (przepędzano) do Prus Wschodnich zwierzęta domowe: konie, świnie, gęsi.

do zmiany struktury obszaru uprawy zbóż. W końcu lat 60. uprawa pszenicy i jęczmienia zajmowała 22,7% obszaru zasiewów 5 głównych zbóż, a w początkach lat 80. już 27,5%, równocześnie uprawa żyta i owsa zmniejszyła się stosunkowo z 71,7% do 65,5%. Jeszcze szybciej wzrastał obszar uprawy ziemniaków. We wspomnianych latach zwiększył się on aż o 63% i wynosił 16,4% obszaru zasiewu zbóż, wobec 12,1% w okresie początkowym.

Jeszcze szybciej wzrastały zbiory. W porównywanym poprzednio okresie zbiory zbóż wzrosły o 43%, przy czym zbiory pszenicy o 67%, jęczmienia o 70%, żyta o 33% (obliczono wg sprawozdań gubernatorów). Zbiory ziemniaków zwiększyły się o 48%. Podniosła się wydajność gruntów, zbiory z 1 ha wzrosły z 6,5 q do 7,7 q, tj. o 18%. Najbardziej wzrosły zbiory owsa – o 21% z 1 ha (z 5,9 q do 7,2 q). Najwyższe jednak były zbiory pszenicy, której zbierano przeciętnie w początkach lat 80. około 8,7 q z 1 ha wobec 7,4 q w końcu lat 60. Natomiast o 9% spadły zbiory ziemniaków, z 66,5 q do 60,4 q z 1 ha. Najwyższe były nadal zbiory pszenicy, której zbierano przeciętnie w początkach lat 80. około 8,7 q z 1 ha wobec 7,4 q w końcu lat 60. Natomiast o 9% spadły zbiory ziemniaków, z 66,5 q do 60,4 q z 1 ha¹⁹.

Prof. J. Łukasiewicz dowiódł, że w okresie kryzysu agrarnego początkowo obszar zasiewu zbóż w guberni łomżyńskiej rósł nadal (o 13% w latach 1891/93), ale głównie za sprawą owsa i żyta. Katastrofa nastąpiła w połowie lat 90., obszar uprawy zbóż w latach 1894/96 był mniejszy niż w latach 1891/93 o 12%, w tym pszenicy o 31%, jęczmienia o 47% i owsa o 6%; (obszar zasiewu żyta wzrósł o 3%). Większą odpornością na kryzys wykazały się uprawy ziemniaków, stanowiących pokarm głównie dla biedoty wiejskiej. Zahamowanie wzrostu areалу uprawy zbóż wpłynęło na poziom ich zbiorów, a dodatkowo obniżyły je wielkie nieurodzaje w latach 1889 i 1891. „W latach 1894/96 zbiory zbóż były o 7% niższe niż w latach 1881/85, przy czym zbiory pszenicy, jęczmienia i tatarski niższe o 30%, natomiast żyta i owsa wyższe o 12%”²⁰. Niestety, od drugiej połowy lat 70. XIX w. nie podniósł się poziom wydajności gleby, przeciętnie zbiory pięciu głównych zbóż w latach 1896/1900 wynosiły średnio 7,5 q z ha, w tym pszenicy 9,3 q (o 1,3 g mniej niż w całej Królestwie), żyta 8 q, jęczmienia 7,8 q i owsa 7 q. Niewielki wzrost odnotowano natomiast w plonach ziemniaków (71,8 q z 1 ha, a w Królestwie 81,2 q). Towarzyszył temu zastój w postępie technicznym, bo w połowie lat 90. tylko w 17% gmin guberni łomżyńskiej pługi żelazne były „szeroko rozpowszechnione”, a w połowie „spotykane” bardzo rzadko²¹. Szybko zwiększał

¹⁹ W powiecie ostrołęckim plony wzrastały wolniej niż w całej guberni, na co wpływ miała m.in. pogarszająca się kondycja ekonomiczna folwarków. Widać było postępowanie w wykorzystywaniu łąk.

²⁰ Autor zamieścił tabele dokumentujące w kolejnych okresach dwuletnich obszar upraw w guberni łomżyńskiej i wysokość zbiorów w tys. q. oraz w przeliczeniu na 1 ha. Nie podał jednak wskaźników dla poszczególnych powiatów.

²¹ Na piaskach kurpiowskich uważano powszechnie pługi żelazne za zbyt ciężkie i, co ważniejsze, brakowało kapitału na ich zakup. Tu wciąż starano się we własnym zakresie wyrobić i utrzymywać narzędzia oraz sprzęty rolnicze.

się areal upraw roślin paszowych, ale nadal Łomżyńskie plasowało się pod tym względem na ostatnim miejscu w Królestwie.

Wiele miejsca poświęcił J. Łukasiewicz likwidacji ugorów, które w 1887 r. stanowiły w guberni łomżyńskiej 26,2% gruntów ornych, a w 1901 r. tylko 13,7%. Podobnie cieszyło wprowadzanie systemu płodozmiennego. W 1901 r. zboża stanowiły 70,3% zasiewów (w 1887 r. niemal 75%). *Ogólnie stwierdzić można znaczny „postęp w uprawie roli”, chociaż „postęp ten nie uchronił rolnictwa i rolników od rujnujących skutków kryzysu agrarnego”. Znacznie spadły dochody z uprawy zbóż, bo od 1880/82 do połowy lat 90. o 42% (lepiej wyglądała dochodowość upraw ziemniaków). Przy jednoczesnym wzroście liczby ludności oznaczało to nastanie lat „chudych”, w końcu lat 90. na mieszkańca gub. łomżyńskiej przypadło zaledwie 245 kg zebranych zbóż konsumpcyjnych, o 115 kg mniej niż na początku lat 80. Sytuację ratowały ziemniaki: 430 kg na mieszkańca w końcu lat 60. i 720 w końcu lat 90. Źle było i z hodowlą zwierząt, z wyjątkiem koni. W latach 1889-1903 spadło pogłowie bydła rogatego o 16,5%, świń o 18% i owiec o 29%. Dodać jeszcze można, że w 1899 r. woły używane do pracy w gospodarstwach rolnych stanowiły w gub. łomżyńskiej 13,9% pogłowia bydła, a w Królestwie Polskim tylko 6,4%²².*

Kryzys rolny najciężej odczuwała wielka własność rolna, co było skutkiem m. in. represyjnej polityki caratu. Dwory polskie zadłużały się i musiały zmniejszać stan posiadanej ziemi, z czego korzystali chłopi (w latach 1877-1904 wzrost obszaru gruntów o 16%) i drobna szlachta (wzrost o ponad 18%). Jednak w przypadku małej własności ziemskiej (chłopi, drobna szlachta, mieszczenie) jeszcze szybciej rosła liczebność mieszkańców, więc w wyniku rozdrabniania gospodarstw przybywało gospodarstw małorolnych (od 3 do 9 mórg) i mniejszych średniorolnych (do 20 mórg), a ubywało gospodarstw posiadających od 20 do 40 mórg; liczba gospodarstw karłowatych, do 3 mórg, nie uległa zmianie). Gospodarstwa drobno-szlacheckie były na ogół większe od chłopskich, a tym bardziej od mieszkańców osad miejskich. W 1904 r. średnia wielkość gospodarstwa chłopskiego w guberni łomżyńskiej wynosiła 7 ha, drobnoszlacheckich – 12,2 ha i mieszkańców osad miejskich - 0,5 ha. Do chłopów należało w całej guberni 31% ziemi, zaś najwięcej – 44,8% w powiecie ostrołęckim. Z kolei drobna szlachta posiadała w guberni 35,4% ziemi, a w powiecie ostrołęckim miała jej 23,8% (przedostatnie miejsce, mniej tylko w powiecie ostrowskim).

Autor dodał kilka tabel obrazujących struktury gospodarstw drobnotowarowych, dzieląc je na chłopskie i drobnoszlacheckie oraz grupując pod względem powierzchni na posiadające do 3 mórg (karłowate), od 3 do 9 (małe), od 9 do 15 i od 15 do 30 oraz ponad 30 mórg (duże). W powiecie ostrołęckim 19,8% gospo-

²² Wielki kryzys agrarny zahamował zmiany w gospodarce wiejskiej powiatu ostrołęckiego, które zaczęły się zaznaczać głównie dzięki młodszemu pokoleniu właścicieli chłopskich. Wydaje się jednak, że symptomy biedy sprzyjały z kolei aktywności społecznej, do czego przyczyniały się również migracje i powolne upowszechnianie edukacji.

darstw chłopów i drobnej szlachty zaliczono do karłowych (w całej guberni 18,5%), 22,5% do małych (w guberni 26,8%), 18,4% do liczących od 19 do 15 mórg (w guberni 22,9%), 25,8% do liczących od 15 do 30 mórg (w guberni 20,1%) i 13,5% do dużych (w guberni 11,7%).

W osobnych akapitach swego referatu prof. J. Łukasiewicz przeanalizował zmiany zachodzące w przemyśle guberni łomżyńskiej od połowy lat 80. do 1904 r. oraz rozwój miast i osad. Materiał autor zakończył konkluzją: „Lata 1868-1904 przyniosły wiele zmian w gub. łomżyńskiej, doprowadziły one do rozwoju stosunków kapitalistycznych, zarówno na wsi, jak i w mieście, lecz zmiany te były zbyt wolne i stosunkowo nieznaczne, dlatego też w II połowie XIX w. nastąpiło pogłębienie zacofania rejonu łomżyńskiego w stosunku do uprzemysłowionej zachodniej części Królestwa Polskiego”. W przypisach autor odwoływał się do drukowanych statystyk Warszawskiego Komitetu Statystycznego, także drukowanych centralnych materiałów statystycznych Cesarstwa Rosyjskiego, obzorów guberni łomżyńskiej, monografii własnych i Władysława Grabskiego.

Zamiarem moim było przypomnienie stanu wiedzy o powiecie ostrołęckim po 1866 r., gdy znalazł się on w składzie guberni łomżyńskiej. Dokonałem też przeglądu gmin omawianego powiatu na podstawie danych statystycznych z początków lat. 90. XIX stulecia, starając się zwrócić uwagę na ich cechy charakterystyczne. W dotychczasowych opracowaniach zdecydowanie więcej pisano o wydarzeniach politycznych i społecznych oraz o przejawach kultury i oświaty na terenach powiatu ostrołęckiego. Najwięcej materiałów zebrano do dziejów samej Ostrołęki i osad, zwłaszcza Myszynca. Podobnie bardziej skupiano uwagę na zmianach zachodzących w gminach kurpiowskich niż w okolicach drobnoszlacheckich oraz w małych folwarkach. Konieczne są staranniejsze kwerendy prasowe i archiwalne oraz nowe opracowania pomijanych przez historyków, socjologów i etnografów gmin, wybranych wsi.

Bibliografia

- Jemielity W., *Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795-1939*, Ostrołęka 1991.
- Kijowski J., *Dzieje Lelisa i okolic*, Lelis 2011.
- Pajka S., *Dylewo dawniej i dziś*, Dylewo 2012.
- Trudy Warszawskiego Statystycznego Komitetu*, t. VI, cz. Statistika nasielennych miast... Łomżinska gubernija, Warszawa 1891.
- „*Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Uniwersytetu Warszawskiego*”. Filia w Białymstoku, T. 4, z. 19 (1977), dział H- Prace historyczne, Białystok 1977.

Streszczenie

W powiecie ostrołęckim, wchodzącym w skład gub. łomżyńskiej, znajdowały się: miasto Ostrołęka, trzy osady (Czerwin, Goworowo, Myszyniec) oraz 11 gmin (Czerwin, Dylewo, Goworowo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki, Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn, Wach). Gminy te można podzielić nieprecyzyjnie na chłopskie (kurpiowskie) i drobnoszlacheckie, a ponadto uwzględnić należy folwarki (pogarszała się kondycja ekonomiczna wielkiej własności) i mieszkańców wyznania mojżeszowego dominujących w miasteczkach. Dokonałem przeglądu gmin i osad, wykorzystując dane opublikowane przez Warszawski Komitet Statystyczny w 1891 r. Większe obszarowo gospodarstwa posiadała drobna szlachta, natomiast wyżej oszacowano wartość domów mieszkalnych zamieszkałych przez chłopów. Wciąż wiemy zbyt mało o relacjach włościańsko-szlacheckich, zwłaszcza we wsiach zamieszkałych przez obie społeczności, a tych przybywało. W opisanych latach kryzys agrarny utrudniał wprowadzanie zmian w sposobie gospodarowania i słabo jeszcze zaznaczało się ożywienie społeczno-kulturowe we wsiach kurpiowskich. Do danych statystycznych, opatrzonych komentarzami, dołączyłem fragmenty nieopublikowanego artykułu prof. Juliusza Łukasiewicza, który zaprezentował przemiany ekonomiczne w gub. łomżyńskiej w latach 1870-1904. Na tle całej guberni pow. ostrołęcki wykazywał wiele cech charakterystycznych: mały procent gruntów ornych i słabe gleby, a duży udział łąk; przeciętnie większe obszarowo gospodarstwa; powolne tempo wymiany narzędzi i sprzętów rolniczych; zaniedbania w pracach melioracyjnych i komasacji; dbałość o hodowlę zwierząt i ptactwa domowego, wyższy udział upraw ziemniaków, także na ugorach w systemie trójpolówki. Wydaje się, że w tym okresie miasto Ostrołęka w niewielkim stopniu wpływało na przemiany na terenach wiejskich, zwłaszcza w bardziej oddalonych gminach.

Summary

In the Ostrołęcki region, which belongs to Łomża Province, consisted of the town of Ostrołęka, three settlements (Czerwin, Goworowo, Myszyniec) and 11 municipalities (Czerwin, Dylewo, Goworowo, Myszyniec, Nakły, Nasiadki, Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn, Wach). These congregations can be divided inaccurately into peasant (Kurpie) and petty-noble communities, but also the manors (the economic situation of large estates deteriorated) and the inhabitants of the Mosaic faith, who predominate in the cities, must be taken into account. I checked the municipalities and settlements on the basis of data published in 1891 by the Statistical Committee of Warsaw. Larger farms were owned by petty nobles, while the value of houses inhabited by peasants was estimated much higher. We still know too little about aristocratic relations, especially in the villages inhabited by both communities. In the years described, the agricultural crisis hampered the changes in the economy, and the socio-cultural upswing in the Kurpie villages was still weak. To the statistical data with commentaries, I have attached excerpts from an unpublished article by Prof. Juliusz Łukasiewicz, who presented the economic chang-

es in Gub. Łomżyńska in the years 1870-1904. The region of Ostrołęka had many characteristics: a low percentage of arable land and poor soils, and a high percentage of meadows; on average, larger farms; slow replacement of agricultural equipment; negligence in drainage and commassation work; the maintenance of the breeding of domestic animals and domestic birds, higher proportion of potato cultivation, also on fallow land in the system of tripod buckets. During this period, the town of Ostrołęka seems to have had little influence on the transformation of rural areas, especially in the more remote municipalities.

Słowa kluczowe: Powiat ostrołęcki; przełom XIX i XX w; chłopci, drobna szlachta, folwarki, osady, Żydzi; zmiany gospodarczo-społeczne, kryzys agrarny, gub. łomżyńska.

Key words: District of Ostrołęcki; the turn of the 19th and 20th centuries; peasants, nobles, manors, villages, Jews; economic and social change, agricultural crisis, gub. Łomżyńska.